

HANNA DYLAŁOWA

A fehérorosz, litván, lengyel, ukrán közös történelmi örökség problémái

A hajdani Rzeczpospolita története 1945-ig négy nemzetet foglal magába: a fehéroroszt, a litvánt, a lengyelt és az ukránt. A Szovjetunió összeomlása, sőt már korábbi átalakulása, a *peresztrojka* és a *glasznosztj* reálissá tette e négy nemzet történéseinek (ezúttal nem felülről deklarált) együttműködését. Az 1990 óta rendezett találkozók olyan kezdeményezés születte, hogy előbb párhuzamosan megírjuk, majd közösen kiadjuk nemzeti történelmeink szintézisét.

Már az első találkozók és azóta is folyamatosan órákig tartó viták alakultak ki, hiszen több évszázados közös történelmünkben igen sok olyan kérdés következik, amelyet egyeztetni kell. Nekünk, lengyeleknek első számú problémánk az volt - s talán ma is az -, hogy évtizedeken át irodalmunkat, politikai életünket, sőt még a konspirációt is, és persze a történetírást egyfajta „lengyelcentrizmus” uralta. Ez többek közt abból is fakadt, hogy a 16-17. században ellengyelesedett az elit, vagyis a nemesség és a főúri rend, tehát pont azok a rétegek, amelyek a nemzetet, azaz azt a csoportot alkották, amelyet ugyan kötelezettségek is terheltek, de elsősorban jogokat és privilégiumokat mondhatott magáénak.

A soknemzetiségű Rzeczpospolitát egyre inkább azonosították Lengyelországgal. A 19. században pedig lényegében maguk a lengyelek „annektálták” e fogalmat azáltal, hogy a több részre osztott ország függetlenségéért küzdve Lengyelországon az egész egykori államterületet értették. Elég csak felidézni a 19. századi titkos és legális társaságok neveit (Lengyel Légiók, Lengyel Demokraták Társasága, Lengyel Népi Társaság, Lengyel Nemzeti Konföderáció, Egyesült Lengyel Emigráció stb.) vagy a korabeli irodalmi művek címeit, hogy megérthessük, milyen mélyen gyökerezett a lengyel társadalom köztudatában a Rzeczpospolita és Lengyelország szinonim értelmezése. Henryk Sienkiewicz *Trilógiájának* lapjairól egész nemzedékek tanulták meg, hogy Bohdan Hmelnickij lázadó volt, Janusz Radziwiłł pedig áruló. Ez utóbbi ugyanis meg merészelte szakítani a lengyel-litván uniót, ami a lengyelek számára egyszerűen elképzelhetetlennek tűnt. Ilyen üzenetet hordozott a *Trilógia*, amelyet a szerző kifejezetten azért írt, hogy a szívekre hasson.

Ami szintén nagyon fontos: a nemzetközi világ is elfogadta a Rzeczpospolita ellengyelesedését. Az új fogalom általános meggyökerezését jelezte, hogy a „lengyelkérdés” megvitatása magánbeszélgetésekben és európai politikai körökben egyaránt mindennapossá vált. Így aztán az első világháborúig a többi nemzeti kérdés szinte szóhoz sem jutott. Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna ügye egyszerűen a lengyelkérdés részét alkotta. A függetlenség visszanyerése (1918) után annyi történt, hogy a lengyel köztudatban az ország keleti határa az 1772-es vonalról az 1921-es orosz-lengyel békeszerződésben rögzített vonalra húzódott vissza. Amikor viszont az első világháború után megalakult a független Litvánia, a térség számos lakosa dilemmával találta magát szemben: lengyel vagyok vagy litván? A helyzetet bonyolította, hogy az elit elsőprő többsége immár századok óta lengyelül beszélt, és jelentős mértékben el is sajátította a lengyel kultúrát.

Általában mégis litvánnak tartották magukat, hiszen a mai Litvániát és Fehéroroszországot magába foglaló Litván Nagyfejedelemség területén születtek, amely egybetartozott a „Koronával”, azaz a tulajdonképpeni Lengyelországgal.

1918 után a többség a lengyel opció mellett döntött. Ez persze távolról sem jelentette, hogy ne merültek volna fel olyan önmeghatározási problémák, amelyekkel a korábbi nemzedékek nem szembesültek, hiszen azok felváltva használták a lengyelországi litván, litvániai lengyel, a Lengyelország és Litvánia fogalmakat. Legjellegzetesebb példa erre két történelmi személyiség: Adam Mickiewicz és Tadeusz Kosciuszko. Kosciuszko litvánnak mondta magát, hiszen a Litván Nagyfejedelemség szülötte volt, de minden, amit a

függetlenségért tett, illetve megnyilatkozásai is azt bizonyították, hogy Litvániát és Lengyelországot lényegében azonos fogalomként kezelte. 1794-ben a „lengyel nemzetre” esküdt fel Krakkóban, és I. Sándor cárnak is Lengyelország 1772 előtti határaitól beszélt. Mickiewicz „Litvánia, hazám” felkiáltással kezdte *Pan Tadeusz* című hőskölteményét, de az egész műben hemzseg a Lengyelország kifejezés. Kosciuszkoéhoz hasonlóan ő is felváltva beszélt Lengyelországról és Litvániáról. Egyikőjüknek sem kellett - mint ahogy 1918-ig még sokaknak másoknak sem - pontosan meghatározni, hogy mit ért ezeken a fogalmakon. Ilyen kényszer csak a 20. századi nemzedékekre nehezedett. A választása kétféle öntudat között gyakran drámai volt, hiszen nemegyszer egész családokat szakított ketté. „Hiba volna azt gondolni - írta Czesław Miłosz 1989-ben -, hogy ezek a dolgok viccesek, s alapvetően jelentéktelenek. A 20. században, s különösen az első világháború után, amikor létrejött a litván állam, gyakran a lehető legközelebb álló embereket távolították el egymástól, testvért testvérral fordítottak szembe.” De még azok is, akik a lengyel opciót választották, nehézségekbe ütköztek önmeghatározásuk során. „Mindnyájan egyszerre tartottuk magunkat lengyelnek és litvánnak - írta már a második világháború után Rómában Walerian Meysztowicz atya, a Báthory István Egyetem egykori docense. - Máig sem tudok egyértelműen nemmel válaszolni arra a kérdésre, hogy litván vagyok-e.”

A két háború között, amikor még a diplomáciai érintkezés is megszakadt Lengyelország és Litvánia között, s a litvánok lezárták a határt, a nemzeti hovatartozás kérdése sokkal egyértelműbbé vált. A Vilna-vidéken akkoriban felnövekvő nemzedékek számára Vilna egyszerűen lengyel városnak számított. Így írt erről Ryszard Kierskowski, ismert lengyel történész: „Másként tekintettünk a litvánokra, mint a legtöbb lengyel. Fel-feltűnt ugyan még e szó mickiewiczzi értelme, hiszen a *Pan Tadeusz* első szavait nem lehetett megváltoztatni, s nagyszüleim sem találtak semmi kivetnivalót abban, hogy Litvániában laknak, de már szüleim nemzedéke számára ez nem is egyszerűen rázós, hanem inkább drasztikus kérdésnek számított. Apám éppen a litvánok ellen harcolva szerzett Virtuti Militari keresztet, amikor Troki (Trakai) mellett géppuskával tartóztatta föl csapattestük előrenyomulását. Az ő számára értelmetlenségnek, sőt sértésnek hangzott volna, ha valaki őt litvánnak vagy Vilnát litván városnak nevezi, akárhány tudós és történész bizonygatja is azt. Hasonló érzelmeket táplált a fiatalabb nemzedék is, amely szinte nem is találkozott élő litvánal, de a Reprezentációs Palota udvarán [Vilnában, 1938 márciusában - H. D.] lelkesen kiáltotta: Vezérünk, vezess Litvánia ellen minket!”¹

Kissé másként alakult az ukrainai lengyelek helyzete. A nagy hagyományú (hivatalosan 1848 óta fellépő) kelet-galíciai ukrán mozgalomra szinte semmilyen módon nem reagáltak a helybeli lengyelek. Hát még azok, akik nem is ott laktak! Úgy hitték, hogy egy kiművelt rutén ember automatikusan lengyellé válik, s legfeljebb *gente Ruthenus natione Polonusnak* fogja magát tartani. Hasonlóképpen volt ez ekkortájt Sziléziában is, ahol a kiművelt „Ślázak” (sziléziai) rendszerint elnémetesedett, s így történt Mazúriában és Warmiában is. Wilhelm Feldman, a kiváló lengyel történész ezt írta a 20. század elején: „Az ukrán nemzeti újjászületés folyamata a lengyelek számára oly ismeretlen, mintha egy Afrika mélyén megbúvó törzs múltjáról lenne szó.”²

A Volhíniában, Podóliában és Ukrajnában élő lengyelek nem kerültek szembe olyan dilemmákkal, mint a litvániaiak. Nem tartották magukat egyszerre lengyelnek és ruténak, s pláne nem -Isten ments! - ukránnak. Az ukránokat a lengyelek egyszerűen kozákoknak és hajdamákoknak tartották. Márpedig a kozák igen rossz emlékeket idézett fel bennük a két háború között. A kozák egységeket ugyanis általában a lengyel függetlenségi megmozdulások elfojtására vetették be. A ruténok- ahogy akkoriban mondták: „a mi ruténjaink” - a kelet-galíciai lengyelek számára különféle szintű szolgálókat jelentettek. Ami pedig a fehér oroszokat illeti, ők egyáltalán nem jelentek meg önálló nemzetként a lengyel köztudatban.³

Az új európai határok, amelyeket a nagyhatalmak 1945-ben Jaltában jelöltek ki, radikálisan megváltoztatták Lengyelország formáját. A lengyelek úgy érezték, hogy becsapták őket, hiszen áldozatkészen végigharcolták a második világháborút, hogy visszaszerezhessék 1939-ben elveszített függetlenségüket. Teljesnek mindenképpen az országnak azt a formáját érezték, amelynek keleti határait az 1921-es rigai szerződés rögzítette. Egészen elhalványult annak tudata, hogy ezek között a keretek között számos nemzeti kisebbség élt. Nem vették észre, illetve nem akarták észrevenni egy-egy nemzet függetlenségi törekvéseit, amelyek pedig sokkal inkább egész nemzetek, mintsem nemzeti kisebbségek voltak. A drámát külön is bonyolította, hogy számos lengyel „helybélinek» vallotta magát, tekintettel arra, hogy apja, dédapja, ükapja is ott élt, ahol ő. Azok, akiket erőszakkal telepítettek ki 1945 és 1947 között, illetve akik az üldöztetések elől menekültek át az úgynevezett „Visszatért Földekre”, családi körben még sokáig éltették a lengyel Wilno (Vilna, Vilnius), a lengyel Grodno, a lengyel Lwów (Lviv, Lemberg) emlékét. S valóban, e városokat azelőtt többségében lengyelek lakták. Sok minden kötődött hozzájuk, amit a lengyelek saját kultúrájukként tartottak számon, s amiről nem szerettek volna lemondani. Mickiewicz kizárólag lengyel költőnek, Kosciuszko kizárólag lengyel szabadsághősnek számított, Moniuszko kizárólag lengyel zeneszerzőnek, Lwów (Lemberg) pedig - *semper fidelis*, természetesen - Lengyelország részének.

Ennek ellenére Lengyelországban készségesen, sőt lelkesen fogadták 1990-1991-ben azt, hogy a litvánok, a fehéroroszkok és az ukránok kikiáltották saját független államukat. Persze, az öröm első hulláma után már nem alakult minden ilyen egyértelműen. A kommunista érában erőszakolt propaganda csak súlyosbította azt az amúgy is nyomasztó hiányt, ami a lengyelországi társadalmat jellemezte a szomszéd nemzetek múltjának és jelenének ismerete terén. Amikor a *peresztrojka* és a *glasznosztj* lehetővé tette, hogy a szomszéd országokból nagyobb számban jussanak elembelemek Lengyelországba, kiderült, hogy a takarítónőtől a professzorig mindenki egyszerűen csak ruszki-knak nevezi őket. A kommunista propaganda sikeresen alakította ki az egyszínű és egységes embertömeg képét, amely keleti határainkon túl él. Ebbe a tömegbe az összes többi szovjet állampolgárral együtt a litvánok, fehéroroszkok és ukránok is beletartoztak.

Ezt a tudati terhet örökölte a III. Rzeczpospolita, jóllehet keleti határán túl immár nem a Szovjetunió, hanem Fehéroroszország, Litvánia és Ukrajna található, az amorf „ruszki” helyett fehéroroszkok, litvánok és ukránok a szomszédaink. A Szovjetunió iránti „testvéri barátság”, amelyet 45 éven át erőltetett a kommunista hatalom, a szovjet állammal együtt megszűnt. Megkezdődtek a kemény nemzetközi tárgyalások az immár független szomszéd államokkal, valamint a szerződések aláírása. Az átlagos lengyel tudatában kezdett meggyökerezni az önálló (és Lengyelországgal semmiféle unióra nem vágyó) litván állam léte. Lassan a fehéroroszkok is feltűnnek önálló nemzetként. Lengyelország minden ellenérzés nélkül fogadta Ukrajna függetlenedését, ami egyelőre még nem teljesen azonos az ukrán nemzetről alkotott képpel. A második világháború utáni galíciai és volhíniai tragikus események csak megszilárdították a hajdamák-kozák sienkiewiczzi képét, amely még Lengyelország felosztása idejében vált mély sztereotípiává.

Kezdeményezésünk a Rzeczpospolita négy nemzete közös történelmének megírására - mint már említettem - elsősorban a sztereotípiák lerombolásának, a negatívumon kívül a pozitív közös történelmi örökség felmutatásának és társadalmaink történelmi tudata formálásának szükségességében gyökerezett. Az órák hosszát tartó, sok napon át húzódó viták a szerzők és szerkesztők köreiből korántsem mutatkoztak egyszerűnek. A sztereotípiák nemegyszer a szaktörténészek látásmódját is befolyásolják. A lengyel oldal például nem könnyen hajlik arra, hogy elismerje „Fehéroroszország és Ukrajna lengyel megszállását (1918-1939), hiszen a „megszállás” kifejezés igen rosszul cseng Lengyelországban. Komoly disputához vezetett a Visztula-akció is. A lengyel oldal elutasítóan reagált a przemysli és

sanoki vajdaságot jelölő Zakiezsónyszki Kraj (Kiezsón túli terület) kifejezésre, az ukrán pedig ugyanígy viszonyult a „Ruténföldhöz”, illetve a „Koronához tartozó Ruszhoz” mint Ukrajna meghatározásához stb. A lengyel történészeket aggasztja az is, hogy a litván, fehér orosz és ukrán történészek hajlamosak mindent, ami mai államuk területén történt, nemzeti történelmük részeként értelmezni. Gyakran az az érzésünk támadhat, hogy megfordult a helyzet: az egykori Rzeczpospolita területének lengyelesítése helyett litvánosítása, ukránosítása, fehér oroszosítása folyik

Olyan ez, mint egy betegség, amelyen mindenkinek túl kell esnie. Mégis az a benyomásom, hogy számos kérdésben sikerült a felek számára elfogadható álláspontot kialakítani. Örvedetes, hogy meg tudunk egyezni a következőben: minden népnek joga van saját történelemváltozat kialakítására, amennyiben az korrekt, azaz nélkülözi a prekonceptiókat, előítéleteket, hiszen mindnyájan a Rzeczpospolita örökösei vagyunk. Az is természetes, hogy maradnak örökzöld vitatémák, mert bizonyos események egyik nép történelmében eleve negatívak, a másikéban eleve pozitívak (lásd lengyel-litván unió, Hmelnickij-féle fölkelés, a Honi Hadsereg működése a keleti végeken stb.).

Megegyeztünk abban is, hogy nemcsak a nemzeti múltat, hanem a szomszédok történelmét is mérhetetlenül fontos oktatni országainkban. Ennek érzékeltetésére a nemrégiben elhunyt kiváló lengyel történész, Tadeusz Manteuffel szavait szeretném idézni: „Amint a beteg gazdaságú ország nem fejlődhet, úgy a saját történelmétől elfordult társadalom is kulturális vegetációra ítéltetett. Ezek alapigazságok Egyébként a valóságban a történelemtől való elzárkózás programja a deklarációk szintjén szokott maradni. Csak éppen ilyen esetekben a múlt megalapozott, kritikus értékelése helyett - pedig ez lenne a történetírás feladata - a kollektív szemlélet mítoszai, reflexió nélküli sztereotípiák, érzelmi ítéletek hódítanak teret, amelyek a tapasztalat szerint meg tudják határozni egy nemzet tudatvilágát, olyannyira, hogy komoly következményekkel járnak a mindennapi életben.”⁴

Reménykedjünk, hogy az idők kedvező változásokat hoznak, és a szinte csodával határos módon beköszöntött szabadság olyan tartós marad, hogy sikerül fölnevelnünk a fehér oroszok, litvánok, lengyelek és ukránok új nemzedékét, amely a jó szomszédi együttélést nemcsak át tudja örökíteni a 21. századra, hanem meg is őrzi majd.

Lengyelből fordította: Szesztay Ádám

JEGYZETEK

- 1 Kierkowski, R.: *Tam i wtedy. W Podweryszkach, w Wilnie i w puszczy 1939-1945*. Warszawa, 1998. 34.
- 2 Feldman, W.: *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906*. II. kötet. Kraków, 1907.
- 3 Paradox módon Fehéroroszországnak mint teljesen önálló államnak a létezése a lengyel köztudatban éppen annak kapcsán gyökerezett meg, hogy Lukasenko fehér orosz elnök egyre többet beszélt, sőt tett országa és Oroszország egyesítése érdekében.
- 4 *Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku. Dziewięćdziesięciolecie Towarzystwa Miłośników Historii*. Warszawa, 1997. 214.